

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Taha İsmet Özel, Vadi Yayıncılık, İstanbul, 2023, ISBN: 978-605-9114-16-5.

Kitap, bir önsöz, giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünden itibaren kitabın yazılış amacının sadece İngiliz Doğu Hindistan Şirketini ele almaya çalışılmadığı bunun yanı sıra günümüz şirketleri ve devletleriyle karşılaştırma yapılacağı okuyucuya hissettirilmeye çalışılmıştır. Bu karşılaştırma bir yandan okuyucuya günümüz dünya ekonomisi ve ülkemizin ekonomisi hakkında bilgi aktarırken diğer yandan Doğu Hindistan Şirketinin devasa yapısını gözler önüne sermektedir. Özel, Şirketin 1600-1874 döneminde yürüttüğü faaliyetleri tek bir coğrafyaya indirgemez, Şirketin faaliyet yürüttüğü tüm coğrafyalara ve ticari alanlara odaklanarak ticari döngüyü açıklamaya çalışır.

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, başarısıyla günümüzde farklı alanlardaki birçok araştırmacı için merak konusu olmaya devam etmektedir. 1600'ü yıllardan başlayıp tedrici bir şekilde dünya ticaretine yön vermeye başlayan Şirket, 19. yüzyılda sadece ticarete değil aynı zamanda dünya siyasetinin de başat aktörlerinden biri olmuştur. 1874 yılında lağvedilen Şirket, günümüz çok uluslu şirketlere ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Özel, kitabın ön sözünde "Amerika Birleşik Devleti'nin ve Büyük Britanya'nın kuruluşuna, Çin'in ve Babür'ün yıkılışına sebep olan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi idi." söyleyerek konunun önemini ortaya koymaktadır (Özel, 2023: 10). Farklı coğrafyalarda ticari ve askeri operasyonlar yürüten Şirket, "Büyük Britanya Emperyal Sömürge Sistemi'nin" merkezine konumlanmıştır (Özel, 2023: 11). Yazar, konunun önemine değindikten sonra Doğu Hindistan Şirketinin gelişim safhalarını tarihsel olarak ele alır. Kitapta şirketin işleyişi, organizasyonu ve denetim mekanizması detaylı şekilde işlenir. Yazar, tüm bu konuların yanı sıra Hisse Sistemine değinerek Şirketin tarihini üç farklı aşamaya ayırır. Bu aşamalar; 1600-1613 Ayrık Hisse Sistemi, 1613-1657 Birleşik Hisse Sistemi, 1657-1874 Şirket Hissesi şeklindedir.

Özel, şirketin başarısının altında yatan sebeplerin Hisse Sistemi, İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin merkezi organizasyonu ve Britanya'dan elde ettiği dış ticaret tekel hakkının olduğunu vurgulamaktadır. Yazar, yukarıdaki faktörlere bağlı olarak şirketin ticari operasyonları ve belli dönemlerde en çok kâr sağlayan ürünlere odaklanması, Doğu Hindistan Şirketinin ticaret yaptığı ülkelerde ticari üstler kurması ve bu ticari üstlerle Şirketin Britanya'daki merkez teşkilatı arasındaki ilişkilerin şirketin başarısının yapı taşları olarak sıralar. Özel, Sanayi Devrimine bağlı olarak teknolojik gelişmelerin Şirketin ticaretini nasıl etkilediği, Britanya'da parlamentonun Krala karşı üstünlüğü ele geçirmesinden sonra parlamentoyla Şirket arasında gelişen ilişkilerin seyrine değinerek Şirketin ticari faaliyetlerinin kademeli olarak ne şekilde sonlandırıldığını açıklamaktadır. Yazar, Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu krizin aşılmasını İngiliz Doğu Hindistan Şirketi

örneği üzerinden açıklar. Böylece, Türkiye ekonomisinin uzun süreli bir programa ihtiyaç duyduğuna dikkat çekilmiştir. Özel, her ne kadar kitabın konusunu tartışırken günümüzdeki şirketler ve piyasalarla karşılaştırma yapmışsa da asıl amacı sadece İngiliz Doğu Hindistan Şirketini anlatmak değil daha ziyade günümüz Türkiye’sindeki şirketlerin yanlış organizasyon yapılarıyla şirketlerin denetim mekanizmalarının eksikliğini ortaya koymak ve Türkiye ekonomisinin aksayan yönlerinin neler olduğunu belirtmektir. Özel, Türkiye’deki şirketlerin nasıl yönetilmesi gerektiğine dair tavsiyelerde bulunmakla beraber devlet ile şirketlerin ilişkilerinin de nasıl olması gerektiğinin önemini vurgular. Sonuç olarak, kitap tarihinin değil bir ekonomistin perspektifinden konuya incelemektedir.

31 Aralık 1600 tarihinde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Kraliçe Elizabeth tarafından resmi izin bildiriyle kurulmuştur. Şirketin icra kurulu başkanlığına Sir Thomas Smith seçilmiştir. Resmi izin belgesine göre Şirket 15 yıllığına Hindistan ile İngiltere arasındaki ticarete tekel olmuştur. Yazar, Şirketin ayrıcalıkları arasında tekel olma hakkının yanı sıra 4 yıllık vergi muafiyeti ve ithalatta £30.000’e kadar gümüş miktarını yurt dışına çıkarma iznini sıralamaktadır (Özel, 2023: 99). Ama Şirketin ticari başarısında yatan ana etken hisse sistemidir. Özel, Kraliçe Elizabeth’in İngiliz Doğu Hindistan Şirketini kurmasını 4 etkene bağlar. Bunlar; Portekizlilerin İngilizleri Lizbon limanından uzaklaştırması, İngilizlerin İspanyol Armadasını yenmesiyle gücünün farkına varması, Hollandalıların baharat ticaretine başlamaları ve İngiliz yün kumaşlarına Pazar arayışlarıydı (Özel, 2023: 100).

Özel, hisse sistemine değinirken tablo halinde tek yatırımcıyla yapılan ticari faaliyetlerin yürütüldüğü dönemi aktarmaktadır (Özel, 2023:107). 1600-1613 yılları arasında uygulanan Ayrık Hisse Sistemini ele alan Yazar, öncesinde hisse sisteminin avantajlarını sıralamaktadır. Tek yatırımcı ile gerçekleşen ticari seferlerin büyük riskler barındırmasının nedeni sefer esnasında herhangi bir aksaklık durumunda sermayedarın iflas etmesiyle ticari seferlerin durma noktasına gelmesidir. Ayrıca, tek yatırımcının teknik kapasite eksikliği, askeri güç noksanlığı ve ticari tecrübesizliği de yatırımcının iflas etmesinde etkili olmuştur (Özel, 2023:105). Doğu Hindistan Şirketinin kurulmasındaki amaçlardan biri söz konusu riskleri birden çok yatırımcı arasında paylaşarak azaltmak ve seferlerin daimiliğini sürdürmektir. Özel, hisse sisteminin ticari seferlerin düzenlenmesinde üç avantaj sağladığı kanaatindedir. İlki, çok sayıdaki yatırımcının daha fazla sermaye ile daha fazla geminin tek bir sefere katılması neticesinde ticari riskin düşürülmesi hatta seferlerde kâr elde etme olasılığının artmasıdır. İkincisi, ticari zararın yatırımcılar arasında bölüşülmesiyle zararın yatırımcılara olan yükünün azaltılmasıdır. Sonuncusu, çok sayıda yatırımcıyla seferlerin süreklilik kazanması sonucunda Şirketin ömrünün uzamasıdır (Özel, 2023:106).

Ayrık Hisse Sistemi’yle yapılan ilk sefer 1601 yılında gerçekleşmiş ve 1613 yılına kadar bu hisse sistemi ile ticari faaliyetlere devam edilmiştir. Şirket her ne kadar ilk seferlerinde istenilen ticari başarıyı elde edememişse de Şirketin ticari faaliyetler hakkında elde ettiği tecrübe birikimi sonraki zamanlarda Şirket için

hayati öneme sahip olmuştur. Bu tecrübeye bağlı olarak Şirket, bir ticaret döngüsü oluşturmuştur. Hindistan'a gümüş ihraç eden Şirket karşılığında baharat ithal etmiştir. Baharatı İngiltere'ye ithal eden Şirket buradan Avrupa piyasasına baharatı ihraç etmiştir. Ayrıca Şirket Hindistan'daki limanlar ile de ticaret yapmıştır. Şirket odak noktası olarak Avrupa piyasasını seçmiş ama baharat ticaretinin yanı sıra farklı ürünleri de ihraç etmeye çalışmıştır. Yazar, Şirketin örgütlenmesini detaylı olarak ele alır. Örgütlemedeki en önemli hususun denetim mekanizması olduğuna değinen Özel, denetim hususunda günümüz şirketlerine tavsiyelerde bulunmaktadır.

Şirket yapılan seferleri kayıt altına almakta ve seferler hakkında gemi kaptanlarından raporlar almaktaydı. Söz konusu kayıtlar ticari tecrübe birikimi için çok önemliydi. Yazar, Doğu Hindistan Şirketi'nin ticari seferlerin kayıt ve raporları hakkında günümüzdeki büyük şirketler ile aynı davranışlarda bulunduğunu vurguladıktan sonra ülkemizdeki şirketleri, kayıtlar ve raporlar konusuna yeteri kadar önem vermedikleri konusunda eleştirmektedir. Özel, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin pazar araştırması yapan ilk uluslararası şirket olduğunu vurgular (Özel,2023:132). İngiltere'den çıkan gemiler doğrudan Hindistan'dan mal yüklenip İngiltere'ye dönmeyi amaçlamamışlar farklı ülkelerin pazarlarının talep ettiği yükleri de taşımışlardır. Gemiler Hindistan'a varmadan birçok limana uğrayarak mal indirip yüklemişlerdir. Şirket, ticari güzergâh üzerinde gümüşe fazla ihtiyaç duymadan ticaret yapmaya çalışmıştır. Bunun için de seferlerden gelen raporlara bağlı olarak hangi limana hangi malın taşınıp hangi malın yükleneceği önceden belirlenmiştir.

İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin ticari döngüsü, İngiltere'den Hindistanlıların talep ettiği ürünleri gemilere yüklemek, Batı Hindistan'dan Endonezyalıların talep ettiği kumaşları gemilerle Endonezya'ya taşımak, Endonezya'dan İngiltere ve Avrupa piyasaları için baharatlar taşınmaktı. Şirket, ticari döngüsünde gümüşü devre dışı bırakmak istemesinin yanı sıra ticaretin her aşamasında kâr elde etmek de istemiştir. Doğu Hindistan Şirketinin uluslararası ticarete arz talep dengesini gözetmesi ticari seferlerin sürdürülmesini sağladığı gibi hisse sisteminin İngiltere'de revaca çıkmasını da sağlamıştır. Ayrılcık hisse sistemi ile yoluna devam etmeyen İngiliz Doğu Hindistan Şirketi birleşik hisse sistemi ile ticaretine devam etmiştir. Yatırımcılar, ayrılcık hisse sisteminde herhangi bir ticari sefer esnasında sadece dâhil oldukları ticari sefer için kâr veya zarara ortak olmuşlardır. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi birleşik hisse sisteminde ticari seferleri birleştirilerek bir havuzda toplamıştır. Şirket, 1613-1657 yılları arasında uygulanan birleşik hisse sistemini 10 yıl boyunca yapılacak olan tüm seferleri bir havuzda toplayarak oluşturmuştur (Özel, 2023:138). Birleşik hisse sistemiyle birlikte Doğu Hindistan Şirketi daha fazla sermayeyle daha büyük ticari seferler yapma imkânı elde etmiştir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi alan araştırması yaparak Hindistan'da bölgelere göre değişen zevkleri, gelenekleri ve modayı temel alarak ticaretini sürdürmüştür. Şirket, söz konusu araştırmaları yaparken yerel tüccarlardan faydalanmıştır (Özel,2023:143).

Özel, ikinci bölümün sonuna doğru İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin içyapısına ve zaman içinde maliyet kalemlerini azaltmaya çalışan Şirketin değişimine değinmektedir. Yazar, Şirketin örgütlenmesinden söz ederken yönetim kurulu ve genel kurulun görev tanımını yapar ve yönetim kurulunun denetiminin Şirkete hayati katkılar kazandırdığının üzerinde durur. “Yetki ver hesap sor!” mottosuyla hareket eden Şirket, Yazarın deyimiyle ülkemizdeki aile şirketlerin “yetkisiz sorumlular ya da yetkili sorumsuzlar” yükünden kurtulmuştur (Özel, 2023:152-153). Yönetim kurulu şirket içi denetime ek olarak ticari seferlerin planlaması görevini de icra etmekteydi. Özel, 1640 yılı İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin ticaret yaptığı bölgelere dair ticari risk ve fırsatların SWOT analizini kitaba ekleyerek Şirketin ne kadar planlı çalıştığını okuyucusuna gösterir, ayrıca günümüz şirketlerine de belirli periyotlarla SWOT analizi yapmalarını tavsiye eder (Özel,2023:164).

1657 yılında ünlü İngiliz siyaset adamı Oliver Cromwell tarafından sağlanan imtiyazlarla şirket hissesine geçildi. Böylece, modern hisse sisteminin ilk örneğini İngiliz Doğu Hindistan Şirketi hissesi teşkil etmiştir. Cromwell ile birlikte Şirket Hisseleri vatandaşlara açıldı. Cromwell, İngiliz girişimcileri Şirket bünyesinde birleştirmesinin amacı ülkedeki ticari rekabeti sonlandırmak istemesiydi. İngiliz yatırımcılar Şirket bünyesinde yer alarak İngilizlerin doğu ticaretinde çok daha güçlü şekilde ticaretlerine devam etmeleri sağlanmıştır. Doğu Hindistan Şirketi İngiliz Devleti'nin kontrolünde faaliyetlerini sürdürmüş ayrıca İngiltere’de meydana gelen toplumsal ve siyasal değişiklikler Şirketi dönüştürmüştür. Şirket, İngiltere’nin ticari hedefleri doğrultusunda kurulmuş dolayısıyla İngiliz Doğu Hindistan Şirketi devletten bağımsız değil fakat İngiliz yatırımcılarının ortak ürünüdür. Yazarın yakındığı durum Türkiye’de şirketlerin aile kurumu olarak algılanması ve Türkiye’deki yatırımcıların ortak bir çatı altında uluslararası şirketler kurmada zorlanmalarıdır.

Şirketin satış departmanı ile satın alma departmanlarının iletişimi ticaretin altın kurallarından biri olan ürün stoklama konusunda hayati öneme sahiptir. Yazar, ürün stoklama ve stoklardan çıkan ürünlerin satışı konusunun Türkiye’de şirketlerin iflas etmelerinin temel sebepleri olduğunu düşünmektedir. Satın alma departmanı stoklarda yeterli ürün bulundurmalıdır. Herhangi bir üründe aşırı stoklanmaya izin verilmeyeceği gibi düşük stoklanmadan da kaçınılmalıdır. Satış departmanı ise siparişleri stoklardaki ürün miktarına göre toplamalı ve stoktaki ürünün satın alındığı tarih ile satış yapmamaya özen göstermelidir. Stoktaki ürünler o günün satış fiyatıyla piyasaya sürmelidir.

Doğu Hindistan Şirketinin ticari stratejilerine değinen Özel, bu stratejilerden birinin ürün odaklanması olduğunu dile getirir. Şirketin dönemlere göre odak ürünleri olmakta ve Şirket odak ürüne ek olarak yan ürünlerin ticaretini yaparak maliyet azalışına yönelmiştir. Yan ürün stratejisiyle Şirket, gemi personelinin giderlerini karşılamaya çalışmış ya da yan ürünle birlikte ticari seferlerin kâr oranını artırmaya çalışmıştır. Yazar, Doğu Hindistan Şirketinin ticari

stratejilerini; bilgiye dayalı hareket etme, günlük gelişmelerin raporlanması ve savaştan uzak durup ticaret yapma olarak sıralar(Özel,2023:221-222). Yazarın tavsiyelerinden biri Doğu Hindistan Şirketini de örnek göstererek inovasyonun ticari süreçlerdeki önemidir. Şirket, tekstil ürünlerine odaklanmış ve Hindistan'ın yanı sıra farklı yerlerden de pamuk ithal etmiş olan Doğu Hindistan Şirketi, Amerika kıtasında ucuz pamuğu keşfetmesiyle beraber Büyük Britanya'da sanayi devriminin fitilini ateşlemiş oldu. Dünya ticaretine Amerika kıtası dâhil edilirken İngilizlerin Hindistan'daki fabrikaları İngiltere'ye taşınarak Hindistan sadece hammadde temin edilen bir bölge haline gelmiştir.

Doğu Hindistan Şirketi buharlı gemi ve demiryolu sayesinde boş arazileri tarıma açmıştı. Tekstil sektörünün ham maddesi olan pamuk İngiltere'ye hızlı ulaşmış ve ticari seferlerin süreleri makul bir şekilde azalmıştı(Özel, 2023: 284). Tekstil sektörünün bel kemiğini pamuk oluşturmaktaydı. Şirket 1790'lı yıllardan itibaren pamuk ihtiyacını Amerika'daki kolonilerinden tedarik etmeye başlamıştı. Çırcır makinesinin icadı pamuğun sap ve yapraklarından ayrılmasını kolaylaştırmış ve pamuk yetiştiriciliği yüksek kar getirmeye başlamıştı. Şirketin Amerika'daki kolonilerinde çalışmak üzere Afrika kıtasından siyahi köleleri getirmesindeki amacı pamuk tarlalarında karın tokluğuna çalışan ucuz iş gücü elde etmektir. Özel, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra İngiliz-Amerikan ticari rekabetine odaklanır. İngilizler teknolojik bilgi birikimlerini Amerikalılardan saklamaya çalışması onların ticari önlemleri arasındaydı. İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin ticari döngüsünde Çin önemli bir yere sahip olmuştu. Çin'den ABD'ye çay ticareti yapan Şirket, Bangladeş'ten afyonu Çin'e yollamaktaydı. Yazar, Doğu Hindistan Şirketinin ticari döngüsünü üç aşamaya ayırır. İlki, Hindistan'la olan ticaretin ilk zamanlarında dış ticaret açığının verilmesi ikincisi, Bangladeş'in işgal edilmesiyle İngiltere'den gümüş ve altının ihraç edilmesinin sona ermesi neticesinde dış ticaret açığının kapanması sonuncusu, Sanayi Devrimiyle beraber İngiltere'nin Hindistan'dan gelen malların transit ülkesi olmaktan çıkıp Avrupa ülkelerine fabrikada işlenmiş ürünleri ihraç etmesidir.

Özel, İngilizlerin Çin'i uluslararası ticarete açmak için Şirketin Çin Hanedanlarıyla olan mücadelesine değinir. Bu mücadele neticesinde Çin İngiliz sömürgesi olmuştur. Şirket, Çin'den aldığı çay karşılığında gümüş ve altın ödemek yerine takas yoluyla ticaret yapmak istemiştir. Ancak Çin'in her anlamda kendi kendine yeten bir ülke olduğundan ötürü Şirket Çin'e ihraç edebileceği farklı ürün arayışlarına yönelmiştir. Afyon, Çinlilerin günlük hayatlarında ihtiyaç duymadıkları bir üründü. Doğu Hindistan Şirketi Çinlileri afyona alıştırmak için çay karşılığında afyonu Çinlilere satmıştır. Yazar, Çin'in sömürgeleştirilmesini incelerken Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın kıvılcımını Çin'den Amerika'ya ithal edilen çayların çıkardığını da es geçmemektedir. Tarihi olayları şekillendiren etkenin ekonomik tarafına vurgu yapan Özel, afyonun Çinlilere pazarlanmasını ihtiyaç yaratmak üzerinden açıklar. Günümüzde birçok şirket insanlara ihtiyaçları olmadığı halde ürünlerini ihtiyaçmış gibi sunmasının kökenini Yazar, Çinlilerin afyon tüketimi ve ABD ile Avrupalıların şeker ve çay tüketiminde aramaktadır(Özel, 2023: 305-307).

Özel, son olarak 1857 yılında Hindistan’da Doğu Hindistan Şirketinin Hintli askerlerinin İngilizlere karşı çıkardıkları isyana değinmektedir. 1857 tarihli Seboy İsyanından sonra Büyük Britanya İmparatorluğu İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin misyonunu bizzat üstlenmeye başlamış ve 1874 yılında Şirketin Hindistan’daki misyonu tamamlanmıştır.

Kaynakça

Özel, T.İ. (2023).İngiliz Doğu Hindistan Şirketi. İstanbul: Vadi Yayıncılık.

Zafer TOPDEMİR,
Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi,
zafertopdemiro21@gmail.com,
ORCID: [0009-0003-6850-3798](https://orcid.org/0009-0003-6850-3798).